

Той, каму нейкім чынам патрапіць вандраваць па Мсціслаўшчыне, напэўна пачуе словы *абнаравіць, апсóm, апóка, збóйна, пуστάць, камёлак, кабызіцца, пеклавацца, маца́я, валхвіць, вихлёць, лацна́ць, гу́кам, гамзіць, нажо́р, пяку́н, панаро́ўка, па́раніна, адсача́ць, раздру́іцца, ро́іла, падсыкнۇць, тۇбыль, трылю́да, трахтава́ць, схлясну́цца, размудрэ́ць, заманۇцца, шарудзі́ць, удзядзе́ць, наста́чыцца, спу́ціць, субы́чыцца, халайдра́, шалапу́цца, шалу́н'еце, шка́рыда, уталон, нехуца́вы, хляпслівы, нехарму́зны, шарбаваны* і цэлы шэраг іншых, якіх няма ў беларускай літаратурнай мове.

Значэнне гэтых (і не толькі гэтых) слоў растлумачана ў слоўніку, што прапануецца ўвазе чытачоў.

*Рэдактар
кандыдат філалагічных навук
А. А. Крывіцкі*

УСТУП

Невычэрпнае багацце народных гаворак — гэта ўдзячная крыніца папаўнення і абагачэння слоўнікавага складу літаратурнай мовы. Дыялектная лексіка з яе трапнасцю, дакладнасцю, гібкасцю, выразнасцю пераносных значэнняў — каштоўнейшы скарб нацыянальнай мовы. Іменна таму Я. Колас заклікаў уважліва вывучаць жывую мову народа. Звяртаючыся да пісьменнікаў, ён адзначаў: «Мы маем вялікі моўны запас, які незаслужана забыты намі, літаратарамі, і з поспехам ужываецца ў народзе. Значыць, перад увядзеннем кожнага новага слова, — раіў пісьменнік, — трэба добра абшарыць кішэні свае памяці, перагледзець слоўнікавыя і фальклорныя крыніцы, прыслухацца да жывой гаворкі — а можа і знойдзецца якраз тое, што неабходна, што ўжо ўжывалася і чамусьці забыта ці ўжываецца і невядома нам»¹.

Мова народа доўгі час шліфавалася, адточвалася, выпрацоўваючы найбольш яркія і адначасова канкрэтныя формы. З пакалення

---

¹ Якуб Колас. Збор твораў у дванаццаці тамах, т. XI. Мінск, 1964, стар. 431.

ў пакаленне перадавалася роднае слова, несучы захапленне і радасць, трывогу і хваляванне, смутак, спагаду і боль, а калі трэба — асуджэнне, пагарду і пякучую нянавіць, — перадавалася, каб, нарэшце, у здзіўляючым бляску вымоўнасці і чысціні набыць непаўторную дакладнасць і глыбіню эстэтычнага ўздзеяння. «Найвялікшае багацце народа — яго мова! — пісаў М. А. Шолахаў. — Тысячагоддзямі прымнажаюцца і вечна жывуць у словах незлічоныя скарбы чалавечай думкі і вопыту»¹. Безумоўна, народ у душы паэт, і імкненне да прыгожага, узвышанага дазволіла яму знайсці найбольш дакладныя азначэнні ў самым шырокім сэнсе гэтага слова, таму выкарыстанне лексічнага багацця народных гаворак у далейшым развіцці і ўдасканаленні беларускай агульнанацыянальнай мовы мае першаступеннае значэнне.

У беларускай мове многа паасобных гаворак, якія ў большай або меншай ступені адрозніваюцца адна ад другой.

Трохкутнік, які ўтвораны пры ўпадзенні р. Вяхры² ў Сож, ва ўсходняй частцы Мсціслаўшчыны (Магілёўская вобл.), займае тэрыторыя Чырвонагорскага сельсавета. Тут, у вёсках гэтага сельсавета, на працягу амаль

---

¹ Михаил Шолохов. Собр. соч. в восьми томах, т. 8. М., 1962, стар. 476.

² У наш час у геаграфічных картах, у некаторых матэрыялах па гідраніміцы пад уплывам дзясіміляцыйнага акання мясцовых гаворак укаранілася напісанне слова *Віхра*. Гэта няправільна. Там жа гавораць: *ля Вяхры, у Вяхру, за Вяхрой, на Вяхрэ* (у вымаўленні *ны Вяхре*). Дарэчы, у ранейшых пісьмовых матэрыялах

двух апошніх дзесяцігоддзяў збіраўся матэрыял дыялектнага слоўніка, што прапануецца ўвазе чытачоў. У слоўніку растлумачана значэнне 2170 слоў, не ўключаючы варыянтаў і форм. Але гэта невялікая частка з усяго сабранага і запісанага лексічнага матэрыялу. Калі меркаваць па такіх лічбах, можа паказацца, што ў ваколіцах Мсціслаўля гавораць на нейкай іншай мове, якая карэнным чынам адрозніваецца ад мовы беларускай, і таму зразумець жыхара Мсціслаўшчыны цяжка ці проста немагчыма.

У сапраўднасці ж гэта не так. На Мсціслаўшчыне гавораць на такой жа беларускай мове, як, скажам, у цэнтральнай частцы Беларусі, ці яе заходніх абласцях. Случакі і віцябляне, гамяльчане і кобрынцы без аніякіх цяжкасцей зразумеюць мсціслаўцаў, як і наадварот: жыхары Мсціслаўшчыны вельмі добра зразумеюць тых жа случаякоў або гродзенцаў ці палачан. Аснову мсціслаўскіх гаворак складае агульнабеларуская лексіка з яе граматычнымі формамі.

Безумоўна, значная група слоў уласціва толькі даным гаворкам, і далёка не ўсе словы, што бытуюць у дыялектнай мове, могуць прэтэндаваць на месца ў мове літаратурнай. Але і гэтыя словы не адасабляюць гаворку ад мо-

---

сустракаем напісанне (рускае). *Вехра*: Живописная Россия, т. III. СПб—М., 1882, стар. 419; Энциклопедический словарь, 39, т. XX. Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб, 1897, стар. 102. Тое ж сустракаем і ў савецкі час: Энциклопедический словарь. Изд. Русского библиографического института «Гранат», т. 29. М., стар. 390.

вы, а, наадварот, узбагачаюць нашу нацыянальную мову. Разам з тым у гаворках Мсціслаўшчыны бытуе шэраг слоў, якія маюць поўную падставу на пастаянную прапіску ў літаратурнай мове. На параўнальна нешырокай тэрыторыі бытуюць словы *каліць, указэя, джогі, шасткі, слімэнь, лабрэт, сябёр, склімэць, тараніць, ажажурыць, напараджэць, віда, вазгра, глутыра, паляўка, кавярэць, жвянькаць, роіла, вьхартавацца, хваруб'е, шалушыцель, жабіцца, ужалэць, стыкацца, скулінда*, але яны адразу запамінаюцца сваёй сакавітасцю, дасціпнасцю, адчувальнай дакладнасцю і выразнасцю, нават гукавым афармленнем. Слова нібы іграе, пераліваючыся ўсімі сваімі колерамі і адценнямі. І сэнс яго лёгка ўгадваецца з кантэксту. *Што ж ты хочаш — ён ужо не мацяя, за дзевяты дзесятак пераваліла. За цалюхтанькі дзень не субычыўся аднаго гвазда ў вілашнік загнаць. Хадзілі ж учора на кіно; во ўжо ж айдзе жывая указэя: і на рукі становяцца, і на конях усяк выдзелываюць, і адно толькі на галаве не ходзяць*¹. Нездарма А. М. Талстой адзначаў, што «...народная мова, алмазная мова заўжды расказвае пра жэст паўнакроўнага руху, максімальнага руху, выразнага руху»². І далей падкрэсліваў: «Чаму такая добрая і мастацкая мова народнай гаворкі? Таму што ў народнай гаворцы (разрадка наша.—

¹ Ва ўступе тут і далей прыклады прыводзяцца ў літаратурным запісу.

² А. Н. Толстой. Полн. собр. соч. в пятнадцати томах, т. XIII. М., 1949, стар. 414.

Г. Ю.) жывуць і заўсёды дзейнічаюць законы нараджэння мовы»¹.

У мове народа адлюстраваліся яго светапогляд, яго жыццё, гісторыя. Мова народа данесла ў сабе да нашых дзён праз напластаванні стагоддзяў весткі далёкага мінулага. Актыўна бытуе на Мсціслаўшчыне слова *галдамачыць* і досыць шматлікія ўтварэнні ад яго — *прагалдамачыць*, *дагалдамачыцца*, *галдамачанне* і інш. Слова гэтага кораня зацікавяць не толькі лінгвіста, але і гісторыка.

У народзе заўсёды моцна жывуць здаровы атеістычны дух, аб якім так трапна пісаў В. Р. Бялінскі. Рускі народ, адзначаў вялікі крытык, глыбока атеістычны, у яго няма і следу рэлігійнасці. Гэта цалкам адносіцца і да беларускага народа. У многія словы, якія выражаюць царкоўна-рэлігійныя паняцці, народ уклаў зусім супрацьлеглы сэнс. Не страх перад папам, царквой і самім богам выразіў народ словамі *благаславіць*, *маліцца*, *спавядацца*, *хрысціцца*, а прамую непавагу, кашчунства ў адносінах да «ўсявышняга» і яго зямных інстытутаў. Гэтыя словы звязваюцца з грубасцю, з лаянкай, хоць, вядома, ужываюцца і ў іх прамым сэнсе. Гэта ў абляянага, збэшчанага мужчыны спытаюцца з іроніяй: *Паспавядайся, каб лягчэй касілася? ці: благаславіўся на ноч градушчную? А сварлівая жонка як устала, так і пачала маліцца (чытаць мальбоны), што ў хаце не ўседзіш. Або: не памалёмшы, знаць, не прадыхне. А якая-небудзь не вельмі паважаная кабета*

¹ А. Н. Толстой. Полн. собр. соч., т. XIV, стар. 353.

пераксіць мацярыком, што вушы вянуць. Пра царкоўны звон звычайна пачуеш грубае і зняважлівае — *балабон, балабоніць, балабоненне.* Слова, якія выражаюць царкоўна-рэлігійныя паняцці, часцей за ўсё ўжываюцца іменна ў супрацьлеглым значэнні. Іх хутчэй за ўсё пачуеш у дачыненні да тых людзей, да якіх адносяцца з пагардай, непавагай. *Блага-славіць, пераксіць* можа не ўсімі паважаны ў вёсцы чалавек, а пляткарка, сварлівая кабеціна. Гэта частка лексікі дае цікавы матэрыял для лектараў, прапагандыстаў, агітатараў.

У слоўніку адлюстраваны марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці гаворак Мсціслаўшчыны, усе іх асноўныя фанетычныя асаблівасці, паказаны надзвычай развітая форма- і словаўтваральная сістэма і магчымасці. У шматлікіх прыкладах адлюстроўваюцца стылявыя асаблівасці гаворак — у пабудове сказаў, ва ўжыванні слоў, іх дапасаванні, кіраванні і г. д. У мове бесперапынна дзейнічаюць словатворчыя законы, надаючы ёй магутнасць, выразнасць, прыгажосць. Народна-дыялектная мова стварыла шматлікія групы сінонімаў і дублетных слоў, якія выражаюць самыя найтанчэйшыя адценні паняццяў. Яны надаюць мове выключную эмацыянальна-вобразную афарбоўку. Жывёла, напрыклад, можа проста пабегчы, але яна можа *вухнуць, гоцнуць, джміхнуць, дзягнуць, дунуць, жахнуць, катануць, ламануць, ляснуць, матануць, махнуць, паляцець, паімчацца, джмыхнуць, панёсца, пляхнуць, пусціцца, шарахнуць, шахнуць.*

Па спосабу апрацоўкі матэрыялу слоўнік з'яўляецца тлумачальна-сінанімічным. Тлума-

чэнне дыялектных слоў даецца, як правіла, шляхам падбору сінонімаў у літаратурнай мове, і толькі асобныя словы тлумачацца апісальна. Да апошніх адносяцца словы, якія ў літаратурнай мове не маюць сінонімаў ці граматычных форм.

Калі з літаратурных слоў прыводзіцца некалькі, на першае месца ставіцца тое, якое найбольш дакладна перадае сэнс дыялектнага і з'яўляецца найбольш ужывальным. Пры гэтым блізкія па значэнню сінонімы раздзяляюцца коскай, а больш далёкія — кропкай з коскай. У некаторых выпадках, калі літаратурны заменнік не зусім поўна перадае сэнс дыялектнага слова, прыводзяцца (у дужках) дадатковыя тлумачэнні.

Пры тлумачэнні дыялектных слоў-сінонімаў адсылкі даюцца на тое слова, якое ўжываецца больш шырока.

У слоўнік у абсалютнай большасці ўключаны словы, якія не зарэгістраваны ў якасці літаратурнай нормы «Беларуска-рускім слоўнікам» 1962 г. Са слоў, якія бытуюць на Мсціслаўшчыне і зарэгістраваны ў БРС, у даны слоўнік увайшлі наступныя: асобныя, найбольш характэрныя словы з паметай *абл.*, некалькі слоў з паметай *разм.*, а таксама тыя, не ўсе значэнні якіх зарэгістраваны ў БРС. У апошнім выпадку спачатку прыводзіцца агульналітаратурнае значэнне, як правіла, без прыкладаў, а пасля — тыя значэнні, якія адсутнічаюць у БРС.

Загалоўнае слова даецца ў літаратурным напісанні і ў залежнасці ад гэтага займае месца ў алфавітным парадку. А побач (у

дужках) приводзіцца яго транскрыбіраваны запіс, апрача тых выпадкаў, калі вымаўленне і літаратурнае напісанне супадаюць. У загалюных словах захавана адна асаблівасць вымаўлення — *й* у канцы прыметнікаў і дзеепрыметнікаў.

Ілюстрацыйны матэрыял пададзен у транскрыбіраваным, набліжаным да гучання запісу. Транскрыпцыя прынята спрошчаная, блізкая да літаратурнага пісьма. Граматычныя паметы приводзяцца наступныя: у назоўніках адзначаецца іх род, для астатніх часцін мовы ўказваецца іх назва. Да дзеясловаў даюцца канчаткі 1-й і 2-й асобы адз. ліку або толькі 3-й асобы, калі дзеяслоў у 1-й і 2-й асобе не ўжываецца. У тых выпадках, калі пры спражэнні змяняецца аснова, асабовыя формы приводзяцца поўнасю. Пры дзеясловах на *-іва-*, *-ыва-* апошні элемент асновы цяперашняга часу часам заключан у дужкі: *-(вы)ю*, *-(вы)іш*. Гэта азначае, што даны дзеяслоў пры спражэнні можа мець розныя формы: *абныраўлію* і *абныраўлівыю*, *атмўздыю* і *атмўздывыю*.

Закончанае і незакончанае трыванні дзеясловаў падаюцца асобнымі артыкуламі, паколькі ў некаторых выпадках іх значэнні не супадаюць, напрыклад *атмўздаць* і *атмўздываць*, і нават сустракаюцца дзеясловы, трыванне якіх мяняецца ў залежнасці ад значэння.

На Мсціслаўшчыне шырока ўжываюцца дзеясловы тыпу *гудзецца*, *гукнуцца*, *вугнявіцца*, *ашмуравацца* і г. д., якія не маюць адпаведных сінонімаў у літаратурнай мове. Усе

яны вызначаны як залежна-бессуб'ектныя формы ад адпаведных асабовых дзеясловаў. Такія формы абазначаюць дзеянне, якое не можа здзейсніцца само па сабе, але суб'ект яго не падразумяваецца і не ўказваецца.

Асаблівая ўвага звернута на пераноснае значэнне слоў (памета *перан.*), паколькі такое іх ужыванне для гаворак Мсціслаўшчыны надзвычай характэрнае.

Калі слова мае некалькі значэнняў, яны падаюцца пад арабскімі лічбамі ў парадку частаты іх ужывання. Амонімы даюцца як загалоўныя словы.

Прыводзяцца некаторыя найбольш характэрныя формы слоў (памяншальныя, іншы раз павелічальныя). Асобна яны не выдзяляюцца, а даюцца ў адным артыкуле з загалоўным словам і ў транскрыбіраваным запісу. Пры неабходнасці даюцца стылёва-сэнсавыя паметы (*спец., гумар., іран., асудж.* і інш.), якія ўказваюць на асаблівасці ўжывання слоў. Г выбухное выдзяляецца графічна: **г, з.**

Усе асноўныя фанетычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці гаворак — у прыкладах.

Умоўныя скарачэнні прыняты агульнаўжывальныя, таму асобна спіс іх не прыводзіцца.